

**КЫРГЫЗДАРДЫН ОРХОН-ЭНЕСАЙ ЖАЗУУСУН ЖАНА АРАБ,
ЛАТЫН, КИРИЛЛ АЛФАВИТТЕРИН КОЛДОНУУСУ
ЖӨНҮНДӨ**
**THE KYRGYZ'S USAGE ABOUT ORKHON-YENISEI SCRIPT AND
ARABIC, LATIN, CYRILLIC ALPHABETS**

Анвар ЖОЛДОШБАЕВ*

Аннотация

Кытай жазма булактарындагы маалыматтарга таянсак, кыргыз тилинин эки миң жылдан ашык тарыхы бар. Бул тилдин тарыхы боюнча. Ал эми бизге белгилүү болгон кыргыз тилиндеги байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтердин доору биздин замандын V-X кылымдарын камтыйт.

Бул макалада кыргыз алфавити боюнча реформалар жөнүндө ой-пикирлер айтылат. Алар менен бирге байыркы Орхон-Энесай жазмасы эске алынып, кыргыздар жана башка түрк элдери колдонгон араб, латын жана кирилл алфавиттери боюнча ойлор ортого коюлуп, бир катар сунуштар берилген.

Негизги сөздөр: Реформа, тарых, маданият, мурас, Орхон-Энесай жазуусу, кыргыз жана башка түрк элдери, араб, латын жана кирилл алфавиттери.

Summary

According to Chinese records, the Kyrgyz language has more than two thousand years in the history of this language. And if we look at the ancient Orkhon-Yenisei inscriptions in the Kyrgyz language, it covers the V-X centuries of our time.

In this article the issues of reforming the Kyrgyz alphabet are considered. Mentioned ancient Orkhon-Yenisei script, opinions were expressed and proposals made on the Arabic, Latin and Cyrillic alphabet, which were applied and applied by the Turkic peoples.

Key words: Orkhon-Yenisei script, Kyrgyz and other Turkic peoples, Arabic, Latin and Cyrillic alphabets, reform, history, culture, heritage.

Кыргыз тили байыркы тилдердин бири. Кытай жазма булактарындагы маалыматтарга таянсак, кыргыз тилинин эки миң жылдан ашык тарыхы бар. Бул тилдин тарыхы боюнча. Ал эми бизге белгилүү болгон кыргыз тилиндеги байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтердин доору биздин замандын V-X кылымдарын камтыйт. XI кылымдардан баштап кыргыздар ислам динине өтүп, араб тамгаларын

* Филология илимдеринин кандидаты, Экономика жана ишкердик университети, Жалал-Абад-Кыргыз Республикасы.

Candidate of Philology, University of Economy and Business. Zhalal-Abad- Kyrgyzstan. E-mail: anvarsj@mail.ru

колдоно баштаган.

Орхон-Энесай жазууларында колдонулган жалпы түрк тили Улуу Кыргыз каганатында кеңири колдонулган. Улуу Кыргыз каганатынын негизги этносун байыркы кыргыздар түзүп, бул каганат бир катар түрк элдеринин саясий бирикмеси болгон. Ошол байыркы кыргыздар бүгүнкү кыргыз элинин жана башка бир катар түрк элдеринин ата-бабалары болушкан. Ошол себеп менен Орхон-Энесай жазмасы кыргыздардын ата-бабаларынан калган мурас. Бүгүнкү күндө бул мурас менен азыркы кыргыздар, алтайлыктар, хакастар, тувалыктар жана башка түрк элдери сыймыктанса болот. Бул мурастын эстеликтери Орхондо, Энесайда, Турпанда, Алтайда, Таласта табылып, жалпысынан 180 жазма эстеликти түздү. Анын ичинен кырк үчү Орхон, токсон жетиси Энесай, төртөө Турпан, жыйырма үчү Алтай, он үчү Талас жазма эстеликтери [Абдысатар уулу, 2015: 3-4].

Кыргыздар тарыхта кайсы жерде жашашса, так ошол жерлерде Орхон-Энесай жазууларынын үлгүлөрү табылган. Кыргыздар Энесайдан Ала-Тоого чейин унутпай, өзүнүн жазуусун пайдаланып келген. Жалпысынан айтканда, Орхон-Энесай жазуусу бардык түрк элдеринин мурасы жана сыймыгы, бир мезгилде жогорку маданиятын тастыктаган үлгү. Бара-бара ал жазуу анын ээлери тарабынан канчалаган согуштарда, кыйчалыш мезгилдерде унутта калып, анын ордун ислам динин таасири менен келген араб жазуусу ээлеген.

Жогоруда айткандай, XI кылымдардан баштап кыргыздар ислам динине өтүп, араб тамгаларын колдоно баштаган. Орто чагатай тилинде, кыргыз тилинде араб тамгалары менен жазылган эстеликтер бүгүнкү күндө арбын. Булар менен бирге, кыргыздардын он тогузунчу кылымдагы Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо ж.б. сыяктуу ойчулдары, акындары да бир катар чыгармаларын араб алфавитинде жазып калтырып кетишкен. XX кылымдын башында, т.а. 1917-жылкы Октябрь революциясынан кийин, Кыргызстан мамлекеттүүлүктүн алгачкы формаларына ээ болот - автономиялык область жана автономиялык республика, Советтер Союзунун курамындагы республика. Жаңы мамлекеттик түзүлүштүн башында реформаланган араб алфавити пайдаланылып, 1928-жылы кыргыз тилине ылайыкташтырылган латын алфавити кабыл алынат. Кытайдын Шинжаң Уйгур автономиялык районунун курамындагы Кызыл-Суу Кыргыз автономиялык областында да ушундай реформалар болуп, учурда уйгурлар менен кыргыздар кайрадан араб алфавитине өтүшкөн.

А. Жолдошбоев. Кыргыздардын орхон-энесай жазуусун жана араб, латын...

Латын алфавити Кыргызстанда 1940-жылга чейин колдонулуп, анын ордуна славян элдеринин кирилл алфавити кабыл алынат. Советтер Союзунун чордонунда турган орустардын таасири менен кабыл алынган кирилл алфавити да кыргыз тилине ылайыкташтырылып, **о, ү, ң** тамгалары менен толукталат. Артчыл **к** [к] менен артчыл **г** [Ғ] жана кыргыздардын төл сөздөрүндөгү **ж** [ж] тыбыштарын өз алдынча белгилеген тамгалар кабыл алынбайт. Кыргыз тилине мүнөздүү артчыл [к] жана артчыл [Ғ] тыбыштарынын өз алдынча белгиленишинин кабыл алынбашы реформа жүргүзгөндөр тарабынан кыргыз тилиндеги тыбыштардын үндөшүү тартиби менен түшүндүрүлгөн. Ал эми кыргыз тилиндеги [ж] (жаз, жүрөк, жан) тыбышы менен орус тилине мүнөздүү [ж] (журнал, гараж, жираф) тыбышынын айырмаланбашы деги эле жүйөлүү түшүндүрүлбөй кеткен. Буга чейинки латын алфавитинде бул тамгалар ажыратылып жазылган. Муну менен бирге, кирилл үлгүсүндөгү кыргыз алфавитинде **в, ф, х, ц, щ, ё, ю, я** тамгалары, ичкертүү белгиси **ь**, ажыратуу белгиси **ъ** да киргизилет. Муну менен кыргыз тилинде мүнөздүү эмес тыбыштар, тамгалар, тыбыш айкаштары пайда болот. Мындай реформанын натыйжасында кыргыз тилиндеги тексттерде баш-аламандыктар пайда болуп, айрым учурларда кыргыз улутундагы жарандарга да, кыргыз тилин үйрөнөм деген башка улуттагы жарандарга, чет элдиктерге да бир катар көйгөйлөрдү жаратып, алар бүгүнкү күндө да жоюлбай келе жатат. Экинчи жагынан алсак, орус тилинин жана башка европалык тилдердин таасири менен кабыл алынган сөздөр кыргызчаланбай, кыргыз тилине ыңгайлаштырылбай, кыргыз тилинин сүйлөө тартибине бир топ доо келтиришти.

Жогорудагы мүчүлүштүктөр боюнча мисал келтирсек:

- 1) кыргыздын *аюу, аёо, коюу* деген сөздөрүн жөн эле *айуу, айоо, койуу* деп жазса көрүнүшү да, окулушу да жеңил болот эле;
- 2) Октябрь революциясынан кийин орус тилинен кабыл алынган сөздөр, жер-суу аталыштары, кыргызчаланбай, ошол мезгилдеги орфографиялык талаптар боюнча орусча тартипте жазылган: *бюджет, костюм, Египет, Енисей, Япония, Цюрих, Фрунзе*;
- 3) орус тилинин таасири менен келген *цемент, центнер, щётка, рюмка, лифт, ассимиляция, батальон, съезд* сөздөрүндөгү тамгалар, тыбыштар, тыбыш айкаштары кыргыз тили үчүн такыр мүнөздүү эмес болчу;

4) кыргыз тилиндеги [ж] тыбышы орус тилиндеги [ж] тыбышы бирдей ж тамгасы менен жазылышынан: Жалал-Абад шаары бирде Джалал-Абад, бирде Жалал-Абад деп жазылып, эл аралык англис тилинин транскрипциясы боюнча үч түрдө берилип келүүдө: Jalal-Abad-Zhalal-Abad, Dzhahalal-Abad;

5) кыргыз улутундагылардын аты-жөнүн жазуудагы баш-аламандыктар: Сүйүн – Суйун, Суюн, Сүйөркул – Суйоркул, Суёркул, Суеркул, Жолдошбай – Джолдошбай ж.б.

Жогоруда келтирилген мүчүлүштүктөргө көптөгөн мисалдарды келтирсек болот. Мындай көрүнүштөр Советтер Союзуна кирген көптөгөн түрк элдеринин алфавитинде аз же көп түрдө байкалып келген, бирок бүгүнкү күндө бир катар эгемендүү түрк мамлекеттери, автономиялык түзүлүштөрү алфавиттерин реформалашты, айрымдары реформаларын баштоодо, айрымдарында реформалар күтүүдө.

Эмне болсо да кыргыздар Россия империясынын, Советтер Союзунун курамында узак жылдар болуп, тилде, алфавитте, орфографиясында жана орфоэпиясында, лексикасында көптөгөн интерференциялар катталды. Мурунку кайтаруу, оңдоо чоң кыйынчылыктарга турат, айрым маселелерди чечүү мүмкүн эмес болуп калды. Экономика, саясат, эл аралык мамилелер менен бирге тилде да глобализация жараяны активдүү жүрүүдө экенин, албетте, унута албайбыз.

Араб, латын, кириллица алфавиттери жакшы, жаман деген сөздөрдөн мен оолакмын. Байыркы түрк жазууларын кайтаруу да азыр кандай кабыл алынышы мүмкүн? Алардын бизге тиешесин, керектигин, актуалдуулугун улуттук маданий мурас, диний таасирлер, салттуулук, мамлекеттик саясат, заман талаптары деген нерселер менен түшүндүрсөк болот. Бирок, айтылган бардык жазуулар, алфавиттер, алфавиттик реформалар боюнча ойлорду ортого салып, тийиштүү түрдө талкуулоо, сунуштарды берүү атайын карала турган маанилүү маселелер.

Биринчиден, Түркия Республикасы, Азербайжан Республикасы, Өзбекстан Республикасы жана анын курамындагы Каракалпак автономиясы, Түркмөнстан Республикасы, Казакстан Республикасы латын алфавитине өткөндүгүн эске алсак, анда Кыргыз Республикасы да латын алфавитине өтсө, ал алфавитибиз кандай болот дегенге жогорудагы маселелерди эске алып, төмөнкүдөй сунуш берет элек. Турукташып калган түрктөрдүн латын алфавитин кабыл алуубуз туура болот, бирок бир катар ондоп-түзөөлөр жана кошумчалар талап

кылынат, мисалы: кыргыз тилине мүнөздүү [к] (кат, короо, курут) тыбышын белгилөө үчүн **Q q** тамгасын киргизиш керек (qat, qoqoo, qurut), ал эми [Ғ] (тамга, агым, тогоо) тыбышын түрк алфавитиндеги **Ğ ğ** тамгасы менен белгилеп, кыргыз тилинин ыңгайында окуйбуз (tamğa, aġım, toġoo), түрк алфавитинде жок [ң] (таң, миң) тыбышын белгилөө үчүн **Ŋ ŋ** (tañ, miñ) тамгасын киргизүү зарыл, азыркы кыргыз тилине заман талаптары менен сиңишип калган [ц] тыбышын **T t** (центнер, цемент – țentner, țement) тамгасы менен белгилейбиз же жөн эле **ts** (țsentner țement) тамгалардын айкашы менен жазабыз. Албетте, латын тартибиндеги жаңы кыргыз алфавитин киргизүү ушулар менен гана бүтпөйт. Реформаларга жараша канчалаган иштер аткарылышы керек: тилчилер жактан, билим берүү тутуму тарабынан, массалык маалымат каражаттары тарабынан, техникалык жактан, жаңылоо жараянын каржылоолор жагынан ж.б.

Экинчиден, Россия Федерациясындагы түрк элдери (татарлар, башкырттар, алтайлыктар, чуваштар, кумыктар, ногойтор, карачайлар жана балкарлар, хакастар, тувалыктар, якуттар) кирилл алфавитин колдонууда. Алфавитибиздеги реформалардын “жумшактыгын” камсыздайбыз десек, анда кирилл алфавитинде калып, бирок бир катар тамгаларды кошумчалашыбыз керек, мисалы: [к] жана [к] тыбыштарын айырмалоо үчүн **K k** тамгасын, [г] жана [Ғ] тыбыштарын айырмалоо үчүн **F f** тамгасын, [ж] жана [ж] тыбыштарын айырмалоо үчүн **Ж ж** тамгасын киргизүү зарыл. Мындай айырмалоолор латын алфавитине өткөн башка түрк элдеринин мурунку кирилл алфавиттеринде бар эле. Кирилл алфавитин колдонгон Россия Федерациясындагы түрк элдеринде азыр да бар. Реформанын мындай жолу бир топ жактардан “жумшак” болуп, бир катар баш-аламандыктарды да жоёт болчу.

Үчүнчүдөн, Кытайдагы уйгурлар, кыргыздар, казактар араб алфавитин колдонушат. Кытайлардын иероглифтерине салыштырмалуу, албетте, бир топ жеңил. Араб алфавити Чыгыш Түркстанга ислам динин, маданиятынын таасири менен келген жана аталган түрк элдери үчүн салттуу алфавит. Ал алардын өз эркиндиги. Европа, Россия маданиятынын таасиринде көп жылдан бери өнүккөнүбүздү, алардын маданиятына, жашоо ыңгайына (өз салттарыбызды, маданиятыбызды, жашоо ыңгайыбызды унутпай) умтулганыбызды эстесек, анда бизге араб алфавитине кайтуу туура боло бербесе керек. Бул Түркияга жана Кавказдагы, Россиядагы,

Батыш Түркстандагы түрк элдерине тиешелүү. Биздеги алфавиттин реформасы бул багытта кетпеши керек.

Төртүнчүдөн, бардык түрк элдери өзүнүн тарыхын, маданиятынын өзгөчөлүгүн, маданий мурастарын унутпашы зарыл. Ошол себеп менен мындай кызыктуу сунуш киргизет элек. Кыргыздар жана башка түрк элдери байыркы Орхон-Энесай жазуусунун негизинде азыркы тилдерине ылайыкташтырылган, ошол эле мезгилде унификацияланган, экинчи алфавитти төмөнкү учурларда пайдалануусу зарыл:

а) мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдарынын, уюм-мекемелеринин кире бериштериндеги жазуулар байыркы кыргыз, түрк тамгалары менен жазылыш керек;

б) Кыргызстанга жана башка түрк мамлекеттерине келген башка элдердин өкүлдөрү биздин өзгөчөлүгүбүздү, маданиятыбыздын байыркылыгын көрүүсү үчүн аэропорттордогу, темир жол жана авто бекеттериндеги, деңиз портторундагы, соода-сатык жана тейлөө объектилериндеги көрнөк-жарнактар байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек;

в) мамлекеттин расмий документтеринин аталыштары, биринчи бети байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек (мисалы: Баш мыйзам – Конституция, паспорт, туулгандыгы тууралуу күбөлүк, кызматтык күбөлүк, диплом, аттестат ж.у.с.);

г) мамлекет, шаар, район, айыл, туристтик объектилердин кире бериштериндеги жазуулар байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек.

Албетте, негизги мазмундары Кыргызстанда жана башка түрк мамлекеттеринде кабыл алынган расмий алфавиттеги (кирилл, латын, араб) жазуулар менен берилиши шарт. Улуттук, тарыхый, маданий өзгөчөлүктү байыркы жазуубуз менен баса белгилеп кетсек жакшы болот эле. Муну менен биз байыркы тарыхый, маданий мурастарыбызды өзүбүзгө, бөтөн элдерге да көрсөтөт элек. Муну менен биз байыркы тарыхый, маданий мурастарыбызды эстеп, жаңыртып, азыркы муундарга жакшы үлгү берет элек.

Кыргыз алфавитин реформалоо айтылган багыттарда жүргүзүлүшү керек экендигин эч ким тана албайт. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык көйгөйлөр арбын болуп, улуттук алфавиттеги реформалар маселесине көптөн бери көңүл бурулбай келе жатат. Бирок, биз бул маселеге баары бир кайрылуубуз

А. Жолдошбоев. Кыргыздардын орхон-энесай жазуусун жана араб, латын...

зарыл жана өзүбүз үчүн төмөнкү нерселерди так аныктап алышыбыз керек:

кирилл алфавитинде калабызбы жана аны жаңылайбызбы же ошо боюнча калтырабызбы?

- латын алфавитине өтөбүзбү, бирок кайсы үлгүсүнө өтөбүз?

- байыркы жазма мурасыбызды кантип колдонобуз же унутта калтырып, башкалардын энчисине өткөрүп беребизби?

Жогорудагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлде чечим кабыл алууда бир катар мамлекеттердин бул багыттагы тажрыйбасын эске алуу зарыл, мисалы:

1. Түркиянын, Азербайжандын, Түркмөнстандын, Өзбекстандын жана Казакстандын латын алфавитине өтүүдөгү оң тажрыйбасын.

2. Эгемендүүлүк жылдарынын башында Тажикстандын араб-фарси алфавитине өтүү аракеттеринин соңуна чыкпай, кирилл алфавити менен калуусун, о.э. кирилл алфавитинде айрым тамгаларды алып коюу жана кайтаруу маселелеринин каралышын.

3. 1990-жылдары Монголияда кирилл алфавитинен баш тартуу жана эски монгол жазуусуна кайтуу идеяларынын жүзөгө ашпай калуусун, бирок эски монгол жазмасынын мамлекеттик мөөрлөрдө, ишканалардын көрнөк-жарнактарында колдонулушун.

4. Кытайдагы Ички Монголияда кытайлар тарабынан ассимиляцияланбаган монголдордун монгол кирилл алфавитин колдонуу тажрыйбасын.

Жогорудагы маселелердин маанилүүлүгүн эске алуу менен бир нерсени айтып кетпесек, анда бул макаланын мазмуну чындыкка жатпайт. Ооба, 1990-жылдары араб, латын алфавиттерине өтүү маселелери күн тартибинде турушкан. Бирок, учурда Кыргызстанда алфавитти алмаштыруу маселеси анчалык деле курч эмес. Мамлекеттик түзүлүштөр, билим берүү тутуму, калк деле бул багытта кайсы маселелерди катуу козгобой, бар жазууга канааттануу менен мамиле кылууда. Анткени, учурда башка социалдык-экономикалык маселелер Кыргызстанда арбын. Себеп ошол.

Кыргызстанда Байыркы Орхон-Энесай жазуусуна бир катар көңүл буруулар бар. Бул жазуу айрым саясий, коомдук жана илимий иш-чаралардын көрнөк-жарнактарында, айрым телевизиондук каналдардын көрнөктөрүндө, бир катар басылмалардын беттеринде азыр жазылып жүрөт. Кайсы бир жылы бир гезитте бир ишмер (аты-жөнүн атабаганыбыз үчүн кечирим сурайбыз) бул жазууну расмий көрнөк-жарнактарда колдонуу боюнча сунуш да берген.

Араб алфавитин үйрөнүү боюнча окуу колдонмолору соодасатыкта жок эмес. Кызыккандар бар. Кытайлык кыргыздар манасчы Жумуп Мамайдын, илимпоз Анвар Байтурдун Кыргызстанда чыккан басылмаларынын беттеринде кытайлык кыргыздар колдонгон араб алфавитинин үлгүлөрүн көрсө болот. Айрым соода, коомдук тамактануу объектилеринде, унаалардын айнектеринде арабча сейрек жазуулар жолугат.

Биздин оюбузча бул макалада алфавиттик реформалардын бардык ыңгайлары каралып, оң жана терс жактары эске алынды деп жыйынтыктасак болот.

Адабият

1. Абдысатар уулу А. *Байыркы кыргыз тилинин жазма эстеликтеринин корпусу*. -Б.: “Улуу тоолор”, 2015.-512 б.
2. С. Сыдыков, К. Конкобаев. *Байыркы түрк жазуусу*. -Б.: КТМУ, 2001.-337 б.